

ХО'JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARDA ISHLAB CHIQRISH XARAJATLAR HISOBI VA TARKIBI

Termiz Davlat Universiteti

Xurramov Davlatbek

davlatbekxurramov2004@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada xo'jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarish hisobini yuritish ular tarkibiga nimalar kirishi, o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar nima ekanligi va korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlari ahamiyatini ko'rib chiqamiz

Kalit so'zlar: ishlab chiqarish xarajatlar, tovar, mahsulot, o'zgarmas va o'zgaruvchan xarajatlar, iqtisodiyot, sug'urta, mehnat haqi

Kirish:

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda xarajatlar alohida o'rin tutadi. Xarajatlar mahsulotlarni ishlab chiqarish, tovar sotish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan sarflarning puldagi ifodasidir. Korxonalarda xarajat turlari va moddalarining yuzaga kelishi ularning asosiy, moliyaviy va investitsiya faoliyatidan kelib chiqadi. Ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlari asosan xomashyo, materiallar, yoqilg'ud va mehnatga haq to'dash xarajatlaridan iborat bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish choratadbirlar to'g'risida"gi PQ-3946-son qarorida [1] auditorlik xizmatlari bozorining rivojlanishi uchun sharoitlarni yanada yaxshilash va auditorlik faoliyatini tartibga solishda xalqaro standartlarga muvofiq zamonaviy yondashuvlarni joriy etish maqsad qilib belgilangan. Respublikamizda olib borilayotgan izchil iqtisodiy siyosatning yo'nalishlaridan biri ishlab chiqarish korxonalarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish asosida ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish hisoblanadi. Xo'jalik yurituvchi sub'yektlarda yaratilayotgan mahsulot (ish va xizmat)larga sarflanayotgan xarajatlarni xarajat ob'yektlariga ko'ra ob'ektiv taqsimlash va ularni dastlabki hujjatlarda to'g'ri hisobga olish hamda mahsulot (ish va xizmat) tannaxida ishlab chiqarish xarajatlarining to'g'ri shakllanayotganligini audit qilish orqali kelgusi davrlar uchun aniq qarorlar qabul qilish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Bugungi kunda xo'jalik yurituvchi sub'yektlarda eksportbop mahsulot (ish va xizmat)lar ishlab chiqarishimiz zarur. Buning uchun mahsulotlar raqobatbardosh bo'lishi va tovar ishlab chiqaruvchilarimiz raqobatda ustunlikka erishishlari lozim. Raqobatdagi ustunlik esa, ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish va xizmat)larga sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirish, uning sifatini ko'tarish va bozor talablariga tez

moslashishi bilan belgilanadi. Bunda, ishlab chiqarish xarajatlarni kamaytirish masalalari muhim ahamiyatga egadir.

Asosiy qism:

Bugungi kunda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda eksportbop mahsulot (ish va xizmat)lar ishlab chiqishimiz zarur. Buning uchun mahsulotlar raqobatbardosh bo'lishi va tovar ishlab chiqaruvchilarimiz raqobatda ustunlikka erishishlari lozim. Raqobatdagi ustunlik esa, ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish va xizmat)larga sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirish, uning sifatini ko'tarish va bozor talablariga tez moslashishi bilan belgilanadi. Bunda, ishlab chiqarish xarajatlarni kamaytirish masalalari muhim ahamiyatga egadir

Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxiga bevosita mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish bilan shartlangan xarajatlar kiritiladi. Ularga quyidagilar tegishli bo'ladi: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ustama xarajatlar.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bilan guruhlariga ajratiladi:

1. Ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);
2. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;
3. Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
4. Asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
5. Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Xarajatlarning asosiy turlari

O'zgaruvchan xarajatlar

Yarim o'zgaruvchan xarajatlar

O'zgarmas(doimiy) xarajatlar

Ya'ni, o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar. O'zgaruvchan xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mos ravishda o'zgarib boradi. O'zgarmas (doimiy)xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan holda barqaror qoladi. Ushbu tarkiblash, xarajatlarni boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning zaruriy sharti hisoblanadi.

O'zgaruvchan xarajatlarni hisoblash metodologiyasini bilish biznesning daromadli bo'lishiga erishish maqsadida ishlab chiqarish birligiga sarflangan xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. O'zgaruvchan xarajatlarni tarkiblash va ularni hisobga olish birinchi bor AQShda ishlatilgan bo'lib, uning nomi "direkt-kost",

Yevropada esa “marjinal-kost” deb nomlangan. Ularning farqi shundaki, ular to‘g‘ri va o‘zgaruvchan xarajatlar kalkulyatsiyasi sifatida nomlanishidadir. Ishlab chiqarish xarajatlarini o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlarga to‘g‘ri tarkiblash va hisoblash tahlil natijasiga muhim ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli ularni tarkiblashda ya‘ni turkumlashda aniqligiga muhim e‘tibor qaratish lozim. O‘zgarmas xarajatlar mahsulot ishlab chiqarilmagan hollarda ham majburiyatlarni yuzaga keltirishini hisobga olsak, bu tarkiblash juda muhim hisoblanadi. Yalpi natijaga ta‘sir etmagan birlik oxir-oqibatda xarajatlarni boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini to‘g‘ri baholamaslikka olib keladi.

Bir birlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajat o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi omillarni tahlil qilish xarajatlarini boshqarishda eng muhim usul hisoblanadi. Bir birlikka xarajatlarning o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi omillarga: o‘zgaruvchan xarajatlar, o‘zgarmas xarajatlar, ularning jami xarajatlar tarkibidagi salmog‘ining o‘zgarishi, tarkib elementlardagi o‘zgarishlar kiradi:

$$S_i = F_i / Q_i + V_i \text{ Bunda:}$$

S_i – i-mahsulot birligini tannarxi;

F_i – i-mahsulot birligiga doimiy xarajatlar;

Q_i – i-mahsulot birligini ishlab chiqarish hajmi;

V_i – i-mahsulot birligiga o‘zgaruvchan xarajatlar.

Xarajatlarning umumiy hajmi bo‘yicha o‘rganishda quyidagi muhim jihatlarga ahamiyat qaratiladi: - jami xarajatlarning umumiy o‘zgarishlari tahliliga; - jami xarajat o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi omillar tahliliga; - bir so‘mlik ishlab chiqarilgan, sotilgan mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajat tahliliga. Jami xarajatlarning umumiy o‘zgarishi rejaga va o‘tgan yillarga nisbatan mutlaq va nisbiy o‘zgarishlarni aniqlash orqali baholanadi. Jami ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi omillar sifatida doimiy xarajatlarning o‘zgarishi, mahsulot birligiga o‘zgaruvchan xarajatlarning o‘zgarishi ta‘siri, mahsulot ishlab chiqarish miqdorining o‘zgarishi ta‘sir etadi. Xarajatlar o‘zgarishiga albatta ichki birliklar sifatida sarf normalari va baholarining o‘zgarishi ham tarkiblanadi.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko‘ra: ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda); ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari; ishlab chiqarishga tegishli bo‘lgan ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar; asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi; ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar. Ishlab chiqarish xarajatlarini turi, tarkibi, dinamikasi bo‘yicha tahlil qilish, ularni nazorat qilish, maqsadli boshqarish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar tarkibiga quyidagi xarajatlar kiritiladi.

Moddiy xarajatlar tarkibi

a) Ishlab chiqariladigan mahsulotning asosini tashkil etib uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko‘rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar.

b) Normal texnologiya jarayonini ta‘minlash va mahsulotlarni o‘rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o‘tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalarni tuzatish uchun ehtiyot qismlar, inventarlarning, xo‘jalik buyumlarini va asosiy vositalarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarini qiymati

c) Sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo‘jalik yurituvchi subyektda montaj qilinadigan yoki qo‘shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar

d) Tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektning ichki tarkibiy bo‘linmalari tomonidan bajariladigan faoliyatning asosiy turiga tegishli bo‘lmagan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan ishlar va xizmatlar

e) Tabiiy xomashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to‘lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to‘lash, korxonalar tomonidan suv xo‘jaligi tizimlaridan beriladigan iste‘mol qilinadigan suv uchun haq to‘lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun — yog‘och, taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga huquqlarning amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari

Mehnat haqi xarajatlari tarkibi

a) Xo‘jalik yurituvchi subyektda qabul qilingan mehnatga haq to‘lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajarilgan narxnomalar, tarif stavkalari va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan amalda bajarilgan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan hisoblangan ish haqi, shu jumladan xo‘jalik yurituvchi subyektning mukofotlash to‘g‘risidagi nizomlarda nazarda tutilgan rag‘batlantiruvchi tUSDagi to‘lovlar

b) Kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va okladlarga ustamalar.

c) Ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog‘liq bo‘lgan kompensatsiya tUSDagi to‘lovlar

d) Ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal

davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlangan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to'lash

e) Ishlanmagan vaqt uchun haq to'lash

f) Xo'jalik yurituvchi subyekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan amalga oshirilsa pudrat shartnomasi ham shu jumlagi kiradi.

Ijtimoiy sug'urta ajratmalari

a) Qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash tarzidagi daromadlarga ijtimoiy tuzilgan shartnomalar bo'yicha majburiy ajratmalar

b) Nodavlat pensiya jamg'armalariga ajratmalar va ixtiyoriy sug'urtaga sug'urta mukofotlari

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlar

a) Asosiy ishlab chiqarish vositalarining, shu jumladan moliyaviy ijara (lizing) bo'yicha olingan, buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi

b) Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar (Gudvill (firmaning narxi)dan tashqari), buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi. Foydali foydalanish muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar (Gudvill (firmaning narxi)dan tashqari) bo'yicha eskirish normasi besh yil hisobiga belgilanadi, biroq xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar

a) Ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari

b) Ishlab chiqarish xodimlarini ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan xizmat safarlariga yuborish bo'yicha xarajatlar

c) Ishlab chiqarish xodimlarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy va ixtiyoriy sug'urta qilish xarajatlari

d) Brak tufayli kelib chiqadigan yo'qotishlar

e) Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko'ra bekor turishlar tufayli yo'qotishlar

f) Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko'rsatish xarajatlari

g) Mahsulot (xizmatlar)ning majburiy sertifikatlash qilish xarajatlari

h) Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo'qolishi munosabati bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to'lanadigan nafaqalar

i) Umumiy foydalaniladigan yo'lovchilar transporti xizmat ko'rsatmaydigan yo'nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog'liq xarajatlar

Xulosa : Agar biz mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojlanishini xohlar ekanmiz, albatta iqtisodiyotning har bir javhasini muntazam nazorat qilib turishimiz kerak. Lekin bu rivojlanish faqat davlat bilan bo'lmaydi bunga shaxslar ham o'z hissasini qo'shishi kerak, yuqorida takidlab o'tganimizdek korxonada ishlab chiqarish xarajatlari muhim sanaladi, chunki bu xarajatlar mahsulot va xizmatlar tannarxi asoslaridan biri va mahsulot tannarxiga ta'sir qiladi. Agar korxonada ishlab chiqarish xarajatlari kamaytirilsa, mahsulot va xizmat narxi ham kamayadi bu esa aholi turmush tarzi yaxshilanishi uchun xizmat qiladi va iqtisodiyot ham yaxshilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boshqaruv hisobi: Darslik / B.A. Hasanov, A.A. Xashimov. - Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005
2. Xasanov A, Xashimov A, Boshqaruv hisobi darslik 2013
3. Pardayeva Z, Pardayev A Boshqaruv hisobi qo'llanma, Toshkent 2014
4. https://azkurs.org/pars_docs/refs/63/62987/62987.pdf
5. [file:///C:/Users/Teacher/Downloads/174%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Teacher/Downloads/174%20(2).pdf)